

LËVIZJA VETEVËNDOSJE! — ANTIHEGEMONISTIČKI SOCIJALNI POKRET?

Arlinda Rustemi

Moric Baumgertel

Rezime

Početkom XXI veka, u svetu je porastao broj socijalnih pokreta. Kao odgovor na negativne efekte globalizacije, ovi pokreti su postali platforma na kojoj ugnjetavani narodi organizuju svoje „antihemonističke“ borbe za demokratiju, učešće u vlasti, autonomiju i nezavisnost. Polazeći od te ideje, ovaj rad se bavi pitanjem da li kosovski pokret *Vetevëndosje* (Samoopredeljenje), koji je do 2010. bio samo vanparlamentarna politička grupa, predstavlja stvarnu antihemonističku snagu. Analiziraćemo političku agendu pokreta, njegov diskurs, praksu i politički protest, kao i socijalnu organizaciju i učešće u vlasti. Čini se da *Vetevëndosje* poseduje mnoga značajna obeležja jednog antihemonističkog pokreta, naročito u pogledu njegovog upliva u dominantni politički diskurs. Međutim, on sadrži i neke tradicionalnije, a moguće i hegemonističke strukture, kao što je, na primer, oslanjanje na jakog lidera. Prema tome, iako *Vetevëndosje* može da bude smatran za „idealni tip“ antihemonističkog pokreta, zaključili smo da ipak zaslužuje da bude svrstan u ovu kategoriju. Ukazujemo da bi odbacivanje preostalih hegemonističkih elemenata ne samo doprinelo cilju pokreta, nego čak i njegovom predstavljanju kao nove snage u kosovskom stranačkom poretku.

Ključne reči: socijalni pokreti, antihemonija, globalizam, Kosovo, *Vetevëndosje*

Uvod

Kada Aljbin Kurti podigne glas, obavezno sledi neka reakcija. U nekim slučajevima uspeva da privuče pažnju i izazove odobravanje naroda, dok se u drugim suočava sa nezadovoljstvom i odbacivanjem. Bilo kako bilo, harizmatični lider pokreta *Lëvizja Vetevëndosje* (Pokreta za samoopredeljenje) je ličnost koja je izazvala podeljeno mišljenje u kosovskoj javnosti. Distancirajući se od vodećih političkih stranaka i nove političke elite, Aljbin Kurti i *Vetevëndosje* su zapravo glas mladih ljudi nezadovoljnih političkom situacijom na Kosovu. Nakon decenije strane uprave pod UNMIKOM (*United Nations Interims Administration in Kosovo*), i EULEX-om (*European Union Rule of Law Mission in Kosovo*), koji je de fakto preuzeo upravu, *Vetevëndosje* postaje sve glasniji u traženju samoopredeljenja i nezavisnosti. Prema Kurtiju (2008), „suverenitet, sloboda i nezavisnost nisu želje čije ispunjenje treba da zaslužimo, već naša prava koja nam niko neće pokloniti“. Početna ideja pokreta *Vetevëndosje* je bila

da oformi jedan društveni pokret koji bi doneo Kosovu ne samo pravnu već i stvarnu nezavisnost.

Ipak, *Vetevëndosje* je daleko od toga da bude jedinstven. Naime, početak XXI veka je obeležen nastajanjem mnogih društvenih pokreta u svetu, koji se bez razlike zalažu za autonomiju, učešće u vlasti i nezavisnost. Sukobljeni sa čestim negativnim efektima globalizacije i globalnog kapitalizma, ovi društveni pokreti postali su platforma na kojoj „potčinjeni“ narodi (ugnjjetavani, diskriminisani i marginalizovani) organizuju svoje bitke protiv hegemonije, paternalizma i potčinjenosti. Njihove borbe se zato nazivaju „antihegemonističke“, što znači da osporavaju hegemonističke i evrocentrističke koncepte o politici, demokratiji, radu, razvoju i proizvodnji. Polazeći od ove postavke, ovaj rad razmatra pitanje da li je *Vetevëndosje* zaista bio jedan antihegemonistički pokret u periodu od svog nastanka do ulaska u politički sistem kao politička stranka. Značaj ovog pitanja je veliki: osporavajući politički sistem i diskurs o međunarodnoj normativi, *Vetevëndosje* je počeo sebe da doživljava kao promotera „radikalne promene političkog kursa“ (Kurti, 2008b). U krajnjoj liniji, ostvarenje ovog cilja još uvek zavisi od sposobnosti pokreta *Vetevëndosje* da sebe predstavi kao stvarnu alternativu. Budući da je osvojio samo pet poslaničkih mandata na opštim izborima 2010, većina aktivnosti ovog pokreta je i dalje vanparlamentarna.

Pre nego što krenemo u razmatranje da li *Vetevëndosje* može da bude smatran za antihegemonistički pokret, moramo prethodno da pokušamo da bolje razumemo poreklo i obeležja takvih grupacija. Prvi odeljak se odnosi na globalizaciju, njenu hegemonističku strukturu i antihegemonističke pokrete koji su nastali kao reakcija na hegemonističke ideale globalizacije. U drugom delu ukratko se daje prikaz istorije Kosova od kraja rata 1999. Potom, sagledaćemo *Vetevëndosje* i njegovu agendu. Četvrti deo se bavi pitanjem da li *Vetevëndosje* ima obeležja antihegemonističkih pokreta u smislu političke agende, diskursa, političkog protesta, socijalne organizacije i učešća u vlasti. U razradi ove studije pokazaćemo da *Vetevëndosje* nosi u sebi neke značajne karakteristike antihegemonističkih pokreta, ali da uključuje i neke tradicionalnije i možda hegemonističke evrocentrističke strukture. U tom smislu, u zaključku se daje kratko razmišljanje o vrednosti apstraktnog *idealnog tipa antihegemonističkog pokreta*, budući da se čini da teorija i stvarnost idu u različitim pravcima. Takođe, razmotrićemo i implikacije ove studije na *Vetevëndosje* kao novu političku stranku koja teži da privuče što više birača.

Globalizacija i antihegemonistički pokreti

Ako bi neko zapitao prvog prolaznika na koga naiđe na ulici kako bi nazvao eru u kojoj danas živimo, jedan odgovor bi bio veoma popularan: era globalizacije. Ali, šta zapravo znači ta globalizacija? Odgovori očigledno variraju u zavisnosti od stanovišta i mišljenja ljudi. Čisto tehnološko sagledavanje globalizacije ističe da je to „do savršenstva dovedena mreža kablova, satelita i vazdušnih i morskih puteva“ preko kojih informacija može da bude poslata u samo jednoj milisekundi (Cohen, 2006:245). Za druge ljude to je prevazilaženje teritorijalnih granica i stvaranje „transnacionalnog životnog stila“ kao njegovog glavnog obeležja (Beck, 2000:20). Još jedno često mišljenje tumači globalizaciju kao „kišobran koji pokriva niz tekućih

preobražaja“ koji se pripisuju širenju i jačanju kapitalizma (Gwynne and Kay, 2004:5). Upravo ovo tumačenje globalizacije je pokrenulo otpor mnogih grupa u svetu, dok je nezadovoljstvo postalo najočiglednije na primeru uličnih borbi u Sijetlu 1999. i Đenovi 2001.

Međutim, nasilni protesti tzv. „antiglobalističkih aktivista“ bili su samo najjavniji i vidljiviji oblici borbe za jedan svet koji, ako ništa drugo, treba da bude drugačiji od neoliberalne globalizacije. Iza prakse stoji (kao i obično) čvrsto razrađena teorija. Za razliku od većine opštih tumačenja neoliberalne globalizacije, ove teorije teže da identifikuju skrivene dinamike i logiku koja stoji iza jednog sistema koji je, uprkos negativnim posledicama, i dalje široko prihvaćen kao neizbežan. Drugim rečima, kako to da je sistem neoliberalne globalizacije legitiman uprkos gorućim problemima kao što su neravnopravnost, siromaštvo, glad, uništavanje životne sredine i diskriminacija? Prema Santosu, ovde ima ključnu ulogu *proizvodnja znanja*:

„Neoliberalna globalizacija je vođena naučno-tehnološkim znanjem, i duguje svoju hegemoniju uverljivom načinu na koji diskredituje sva oprečna znanja, tako što sugerije da ne mogu da se porede, u smislu efikasnosti i koherentnosti, sa naučnim karakterom tržišnih zakona“ (Santos, 2006:13).

Drugim rečima, pošto je naučno znanje postalo jedini legitimni generator ideja, njegov proizvod — neoliberalna globalizacija — nametnuo se kao jedino rešenje za globalne probleme, uprkos šteti koju pričinjava. Santos (2006:14) naziva destrukciju alternativnih znanja „*ubijanjem znanja*“, obrazlažući da je ovaj proces bio sastavni i neophodni deo neoliberalne globalizacije.

U vezi sa konceptom fabrikovanja znanja je ideja *rasizma*. Kihano (2000) smatra da je zbog rasizma prikazano da legitimno znanje dolazi isključivo sa Zapada. Još od osvajanja obe Amerike i sučeljavanja belih *konkvistadora* i američkih domorodaca, „*evrocentrizam*“ je u tom smislu bio doživljavan kao „*prirodno superioran*“ u odnosu na sva druga znanja i načine postojanja (Quijano, 2000:541). Polazeći od linearnog sagledavanja istorije, stvorena je ideja da su druge kulture „*zaostale*“ u poređenju sa Evropom, pa prema tome beli Evropljani imaju pravo da ubrzaju progres i nametnu drugima svoja saznanja i način života. Što se tiče rada i proizvodnje, naročito se često govori o „*pretkapitalističkim*“ praksama „*shvaćenim kao istorijske sekvence koje su prethodile komodifikaciji radne snage*“ (Quijano, 2000:550). Logična posledica je da globalizacija predstavlja logično ishodište istorijskog progressa, označavajući tako zloglasni „*kraj istorije*“ (Fukuyama, 1992). Kada se udruže, znanje i rasizam obrazuju sistem koji Kihano i drugi teoretičari nazivaju *kolonijalna priroda moći*, tj. „*globalni hegemonistički model moći... koji definiše rasu i rad, prostor i ljude, u skladu sa potrebama kapitala i u korist belih Evropljana*“ (Escobar, 2007:185).

Budući da se radi o davnašnjoj i široko rasprostranjenoj postavci, *kolonijalna priroda moći* je naravno previše kompleksan fenomen da bi mogao u ovom radu da se objasni u svim njegovim vidovima. Na primer, rodni odnosi i odnos sa prirodom su druge dve važne dimenzije sistema moći koje još uvek nisu dovoljno obrađene

(Escobar, 2007). Međutim, ključna tačka ove teorije je da je globalizacija mnogo više nego univerzalizacija kapitalizma (iako joj je to jedno od glavnih obeležja). Umesto toga, globalizacija može da bude shvaćena kao proces koji se, zasnovan na hijerarhijskom poimanju znanja, odvija za dobrobit izvesnih ljudi (pre svega onih koji žive na globalnom Severu), dok druge obespravljuje i diskriminiše. Stvaranje alternativnog/boljeg sveta pretpostavlja preispitivanje znanja koja su postala hegemonistička u svetu zato što „*nema globalne pravde bez globalne kognitivne pravde*“ (Santos, 2006:14). Borba protiv nejednakosti koju donosi globalizacija postaje stoga borba protiv *kolonijalne prirode moći* i njenog hegemonističkog sagledavanja sveta.

Međutim, gde možemo da nađemo znanja koja bi bila pogodna za rađanje alternativnih ideja u odnosu na hegemonističku globalizaciju? Da bi odgovorila na ovo pitanje, teorija se vraća na otpor „antiglobalističkih aktivista“ ili, da se upotrebi primerenija reč, socijalnih pokreta. Ovi pokreti su izraz, shodno ovom argumentu, očaja onih ljudi koji su bili ugnjetavani, marginalizovani i diskriminirani. Suprotno od procesa difuzije ekonomskih i zakonskih modela „*odozgo na dole, tj. od globalnog Severa do globalnog Juga*“ (Santos and Rodríguez-Garavito, 2005:2), sagledavanje socijalnih pokreta „*odozdo nagore*“ otvara prostor ljudima da predstave svoje koncepte rada, proizvodnje, demokratije, razvoja ili socijalne organizacije (da spomenem samo neke), koji nisu u saglasnosti sa hegemonističkim idejama koje promoviše *kolonijalna priroda moći*. Naime, s obzirom da je politika kooptirana od strane ekskluzivnih sistema, kao što su partijska politika i reprezentativna demokratija (Santos and Avritzer, 2005), pokreti su postali jedina snaga za istinsko unapređenje antihegemonističkih diskursa.

Pored njihovog antihegemonističkog upliva u diskurse o globalizaciji, „novi socijalni pokreti“ su takođe poslužili i kao ilustracija alternativnih puteva socijalne organizacije. Drugim rečima, značaj pokreta leži ne samo u njihovom propagiranju antihegemonističkih ideala, već i u njihovoj organizacionoj praksi. Na primer, kao suprotnost hijerarhijski strukturisanim međunarodnim organizacijama i državama, pokreti često uzimaju oblik decentralizovanih i nehijerarhijskih mreža. Pravila i agenda ovih mreža su uspostavljeni preko onog što je bilo nazvano *brza akcija*, dinamična međuigra između različitih aktera koja može da bude konceptualizovana kao protivteža redu i naređivanju (Escobar, 2003). Štaviše, pokreti su viđeni više kao participativni nego kao ekskluzivni (Sheth, 2005), što je centralna odlika antihegemonije. Proces i inkluzije i ekskluzije treba da budu ukinuti, a ne da se reprodukuju. Drugi antihegemonistički aspekt je taj da socijalni pokreti teže da *repolitizuju* one društvene sfere koje su bile kolonizovane putem hegemonističkih diskursa, kao što je naučno-tehnološki diskurs (Santos and Avritzer, 2005). Drugim rečima, predstavljaju platformu za žive debate i rasprave, u kojima jedna od najvažnijih aktivnosti postaje razmena iskustva.

Kosovo nakon rata 1999: ekonomski aspekt

Analiza pokreta *Vetevëndosje* vraća nas u posleratni period Kosova, koje se nakon intervencije NATO-a 1999. nalazi pod upravom međunarodne zajednice. Tačnije,

Misija Ujedinjenih nacija za Kosovo (UNMIK) je bila ta koja je donosila najvažnije političke odluke, shodno mandatu koji joj je bio dat na osnovu Rezolucije 1244 Saveta bezbednosti UN. Član 11 ove Rezolucije definiše veliki broj ingerencija, npr. „vršenje osnovnih civilnih administrativnih funkcija“, „podrška rekonstrukciji ključne infrastrukture i ekonomskom oporavku“, „sprovođenje građanskih zakona i održavanje reda“, itd, putem raspoređivanja međunarodne policije na Kosovu (SBUN, 1999). Štaviše, u cilju promovisanja demokratije na Kosovu, privremene vladine institucije su bile uspostavljene pod pokroviteljstvom međunarodnog civilnog prisustva. Stvarni prenos vlasti na ovu Vladu još uvek nije izvršen, uprkos Deklaraciji o nezavisnosti od 17. februara 2008. i okončanju nadgledane nezavisnosti 10. septembra 2012. Čak i nakon zatvaranja Međunarodne civilne kancelarije (ICO) tog dana¹, Kosovo je i dalje probni teren za tzv. „izgradnju državnosti“, proces koji će se odvijati gotovo isključivo pod kontrolom međunarodne zajednice.

Kada je međunarodna zajednica došla na Kosovo da preuzme kontrolu, njena agenda je imala upadljivo neoliberalni karakter. Nakon rata 1999, snage KFOR-a i UNMIK-a su uspostavile bazičnu bezbednost i ubrzo krenule sa realizacijom neoliberalne ekonomske agende. Godinu dana posle rata, 2000. godine, 16 preduzeća u „društvenom vlasništvu“ (SOE) je bilo privatizovano. Ovaj proces, međutim, nije bio zadovoljavajući i vodeći političari su počeli da zagovaraju jedan „agresivniji program privatizacije“ (Shala, 2008:1). Kao rezultat, Kosovo se približilo tradicionalnijim promoterima neoliberalizma:

„Uprkos nesigurnom rastu, sve manjim doznakama iz dijaspore i stranim donacijama, visokoj nezaposlenosti i opadajućoj kupovnoj moći u 2002-2003, MMF je predstavio svoj (odavno diskreditovani) model strukturalnog usklađivanja fiskalne strogosti i deflatornog obuzdavanja troškova i potrošnje vlade. Eksperti MMF-a su pozdravili obuzdavanje potrošnje i predložili dalju kontrolu plata, socijalne pomoći, zapošljavanja u javnom sektoru, kao i nadoknadu radnicima koji su zbog privatizacije izgubili posao“ (Pugh, 2005:11).

U cilju podsticanja efikasnije privatizacije, 2002. je bila ustanovljena Kosovska poverilačka agencija (KTA). UNMIK je dao ovom organu mandat da privatizuje sve „komunalne usluge“, odnosno preduzeća u društvenoj svojini. U ovu kategoriju je spadalo društveno vlasništvo nad elektroprivredom i PTT-om. Iako mandat KTA nije uključivao reč „privatizacija“, ovo telo je koristilo sva sredstva koja su bila svojstvena tom metodu: reorganizovanje korporacija, ažuriranje finansijskih evidencija, uvođenje modernih poslovnih tehnika, stvaranje bordova direktora i, naravno, prodaju i prenos vlasništva nad delovima društvenih preduzeća.

¹ „Dana 10. septembra 2012. godine, nakon što je zaključila da je Sveobuhvatni predlog za rešenje statusa značajno sproveden, Međunarodna upravljačka grupa je jednoglasno odlučila da okonča nadgledanu nezavisnost Kosova i da okonča mandat Međunarodnog civilnog predstavnika, sa trenutnim dejstvom.“ <http://www.ico-kos.org/index.php?id=8>, (4.10.2013) (prim. ur.)

Do 2008, KTA je obavila šesnaest talasa privatizacija koji su bili ispitivani svaki put kada bi došlo do promene na čelu UNMIK-a. Na primer, 2004. Joakim Riker je osnovao novi KTA bord koji je ubrzao proces privatizacije. Zahvaljujući radu KTA, na tender je stavljeno 178 društvenih preduzeća. Oko 213 ugovora i transakcija je bilo potpisano i izvršeno. Sve prodane kompanije su ukupno držale oko 70% industrijske aktive, 20% poljoprivrednih nekretnina i 60% šumskog bogatstva na Kosovu. Štaviše, KTA je privatizovala najveće proizvođače piva i vina, fabrike duvana i rudnike nikla i uglja. Prema podacima KTA, direktne investicije su bile preko 30 miliona evra (Shala, 2008:30). Nakon što je proglasila nezavisnost 2008, Skupština Kosova je zakonom br. 03/L-067 transformisala KTA u Kosovsku agenciju za privatizaciju (PAK). Mandat ovog tela reguliše Bord direktora koji se sastoji od tri međunarodna i pet lokalnih direktora. Čak i nominalno, glavni cilj PAK-a je bio da realizuje prodaju društvenih firmi koje je KTA bila pripremila za privatizaciju. Osim toga, postoji i međunarodna ekspertska firma koja pomaže ovom telu da reorganizuje najveći rudarski basen, Trepču, kako bi omogućio investitorima da ga „revitalizuju“.

Kako oceniti ovaj proces? Sa jedne strane, belgijski list ga je nazvao „rasprodajom“ Kosova, koja je omogućena spregom između zakonodavne vlasti UNMIK-a i aktivnosti KTA (Mondiaal Nieuws, 2007). Ovakav razvoj situacije je doveo do porasta korupcije. Sa druge strane, Ahmet Šala (2008), bivši zamenik direktora KTA, tvrdi da je privatizacija na Kosovu sprovedena „bolje nego igde na Balkanu“. Teškoća, koju je u početku predstavljala pravna i ekonomska situacija, bila je prevaziđena po njegovom mišljenju zahvaljujući UN, EU i međunarodnoj zajednici. Međutim, činjenice na terenu pokazuju drugačiju sliku: između 40 i 50% gradskog stanovništva je nezaposleno, pa čak i u seoskim sredinama je između 30 i 40% stanovništva bez posla (UNDP, 2008). Osim toga, „stopa siromaštva je bez presedana za jednu evropsku zemlju“ (UNDP, 2008:18), i bez naznake da će biti bolje buduću da evropska kriza nastavlja da pogađa region. U ovom kontekstu, *Vetevëndosje* se pojavio kao glas onih koji su bili nezadovoljni međunarodnim prisustvom.

Lëvizja Vetevëndosje: nastanak i ciljevi

Da bi se utvrdilo da li neki pokret jeste ili nije antihegemonistički, često je korisno vratiti se na njegov nastanak. *Vetevëndosje* vodi poreklo iz vremena rata na Kosovu. Početkom 1999. propali su mirovni pregovori između američkog diplomate Ričarda Holbruka i jugoslovenskog predsednika Slobodana Miloševića. Za to vreme, njegov režim je nastavio da priprema vojnu operaciju za etničko čišćenje kosovskih Albanaca u pokrajini. Kako su vesti o nasilju bile sve češće, međunarodna zajednica je odlučila da sazove mirovne razgovore u Rambujeu u februaru 1999. (Williams, 2000). U sastav kosovske delegacije ušli su članovi izabrane vlade predsednika Ibrahima Rugove, njegove partije DSK (Demokratski savez Kosova), opozicionog UDP (Ujedinjeni demokratski pokret), kao i Oslobođilačke vojske Kosova (Weller, 1999). Kako su mirovni razgovori odmicali, postajalo je sve jasnije da su neki članovi delegacije bili voljni da potpišu mirovni sporazum, dok su drugi

smatrali da nije prihvatljiv. U ovoj drugoj grupi bio je Adem Demači, politički predstavnik OVK, za koga je u to vreme radio Albin Kurti.

Pokazalo se da je razdor među članovima OVK-a trajan, budući da su Demači i Kurti dali ostavke, dok su se ostali, kao sadašnji predsednik Hašim Tači, uskladili sa međunarodnom zajednicom (Delafrouz, 2009). Nakon što su ga srpske vlasti držale u zatvoru dve i po godine, Kurti je odlučio posle puštanja da okupi studente, nekadašnje članove OVK-a i aktiviste iz ilegale. Godine 2003. ove frakcije su se ujedinile u Kosovsku akcionu mrežu (KAM), NVO koja je od svog osnivanja 1997. radila isključivo u inostranstvu (Delafrouz, 2009). U početku, KAM se bavila pitanjima nestalih lica, ali je ubrzo započela „borbu protiv nedemokratskog režima UNMIK-a“ (*Vetevëndosje*). U leto 2005, s obzirom da je parola „Ne pregovorima. Samoopredeljenje!“ (*Jo Negociata, Vetëvendosje!*) bila ispisana po zidovima UNMIK-ovih štabova, KAM se preimenovala u *Lëvizja Vetevëndosje* (Kurti, 2008b). Od tada, *Vetevëndosje* je glavni pobornik ostvaranja punog samoopredeljenja na Kosovu, zahtevajući povlačenje UNMIK-a i potpuni prenos političke vlasti na narod. Po njihovom mišljenju, samoopredeljenje nije predmet pregovora, što znači da generalno nisu voljni da uđu ni u kakvu vrstu razgovora ili kompromisa po ovom pitanju. Četiri godine nakon što se preimenovala u *Vetevëndosje*, pokret broji 3.000 članova i nailazi na odobravanje 63% stanovništva Kosova (Delafrouz, 2009).

Osim otpora neprekidnom uticaju UNMIK-a, politička borba *Vetevëndosje* je usmerena i na EULEX, administrativnu instituciju koju je ustanovila EU, srpski političari i „lokalni internacionalci“, tj. oni lokalni političari koji su, prema Kurtiju, naoko bili više predstavnici međunarodne zajednice nego naroda Kosova (2008b). Po mišljenju pokreta *Vetevëndosje*, interesi svih ovih aktera su dijametralno suprotni interesima naroda koji bi, ako bi bio pitan, zahtevao puno ostvarenje samoopredeljenja. Čini se da zvanični podaci potvrđuju ovaj argument, s obzirom da se 85% Albanaca, pa čak i više od polovine kosovskih Srba, ne slaže sa daljim prisustvom UNMIK-a na Kosovu (UNDP, 2009). Deklaracija o nezavisnosti od 17. februara 2008. je malo toga promenila. Organizacije međunarodne zajednice, kao što su UNMIK i EULEX, i dalje igraju centralnu ulogu na Kosovu, tako da je *Vetevëndosje* rešio da nastavi sa svojom borbom.

Antihegemonistički pokret?

Kao što je ranije spomenuto, antihegemonistički socijalni pokreti se međusobno razlikuju po čitavom nizu obeležja. U ovom delu ćemo razmatrati karakteristike pokreta *Vetevëndosje*, tj. njegovu političku agendu, diskurs, politički protest, društvenu organizaciju i učešće u vlasti.

Politička agenda

U prethodnom delu videli smo da je glavni cilj pokreta *Vetevëndosje* da ostvari puno političko samoopredeljenje Kosova. U antihegemonističkim borbama, ideja samoopredeljenja je budila podozrenje, s obzirom na njeno prilično dvosmisleno značenje. Sa jedne strane, društvene nauke su često dovodile u vezu samoopredeljenje

sa političkom nezavisnošću, što podrazumeva da je teleološki cilj jedne takve agende stvaranje suverene države-nacije. Sa druge strane, došlo je do redefinisavanja ove ideje, budući da su neki pokreti težili samoopredeljenju pre u društvenoj sferi nego u pravnom ili institucionalnom okviru (Uribe, 2005). Istinska antihegemonistička borba počiva pre na ovoj drugoj nego na prvoj vrsti samoopredeljenja, budući da je ostvarenje suvereniteta prilično ortodoksni cilj, koji teži da reprodukuje hegemonističke strukture moći. Važno je istaći da *Vetevëndosje*, iako se zalagao za suverenitet, ni izdaleka nije imao legalistički i institucionalni pristup samoopredeljenju. Naprotiv, posle Deklaracije o nezavisnosti 2008, kritikovao je što se „*Vlada Kosova opredelila da joj prioritet bude samo međunarodno priznavanje nezavisnosti*“ (Kurti, 2008b). Drugim rečima, premda bi neko mogao da pomisli da je *Vetevëndosje* sa Deklaracijom ostvario svoje ciljeve, on je nastavio da se zalaže za stvarnu nezavisnost, naročito u pogledu ekonomskog razvoja. Pozivajući se na Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, ovaj pokret ističe „*pravo naroda da slobodno raspolaže svojim prirodnim bogatstvima i resursima*“, koji su bila zanemareni kroz „*loše sprovedene*“ i „*nepravedne*“ privatizacije (Kurti, 2009). Prema pokretu *Vetevëndosje*, i glad, i siromaštvo i sve gori uslovi života na Kosovu povezani su sa nedostatkom slobode i mogućnosti da narod preuzme stvarnu odgovornost (*Vetevëndosje*, Manifest pokreta). U tom smislu, kritika ovog pokreta veoma je slična zalaganjima za socijalnu pravdu, koja su prethodno formulisali drugi antihegemonistički pokreti: ukazivano je na ekonomske realnosti podvlačenjem krajnje nezadovoljavajućih učinaka politike UNMIK-a i KTA. Posebno kada je reč o privatizacijama koje je sprovela KTA (ili sada PAK), ovaj pokret pokušava da građanima skrene pažnju na ono što se događa na Kosovu. U više navrata, Kurti je dovodio u pitanje svrhu planova za privatizaciju rudnika Trepča ili prištinskog aerodroma (Kurti 2008c, 2009). Štaviše, *Vetevëndosje* je skrenuo pažnju na pitanje gde je novac od privatizacije — a reč je o sumi od 400 miliona evra — zaista završio. Kurti (2008c) tvrdi da je taj novac deponovan u stranim bankama umesto da bude reinvestiran u razvoj Kosova. I latinoamerički naučnici takođe ističu da se novac od privatizacije retko koristi za poboljšanje unutrašnje situacije i da najčešće služi za pokrivanje deficita u budžetu ili za spoljni dug (Galiani and others, 2003). Kurti (2009) predlaže, kao prvi konkretni pomak da se odluke o privatizaciji donesu na opštim referendumima, a da se potom naprave razvojne strategije koje bi bile na dobrobit građana. Samoopredeljenje, kako ga zamišlja *Vetevëndosje*, uključuje na taj način ekonomsku i participativnu dimenziju, i približava ga mnogim antihegemonističkim pokretima na globalnom Jugu.

Diskurs

U prvom delu ovog rada, istakli smo značaj znanja i proizvodnje znanja u borbi hegemonističkih snaga kao što su globalizacija i kapitalizam. Da bi bili drugačiji, socijalni pokreti zato moraju da „*postanu akutno svesni uloge koju politike diskursa igraju na globalnom i na nacionalnom planu, u vršenju uticaja na politiku vlada*“ (Sheth, 2005:9). I zaista, *Vetevëndosje* je bio veoma svestan značenja političkog

diskursa i načina na koji su vođene političke debate. To može da se vidi na različitim primerima.

Prvo, Kurti (2008b) ističe da je međunarodna zajednica uspeła da stvori *paradigmu stabilnosti*, koja je „*konceptualno militarizovala bezbednost*“. Drugim rečima, uvodeći diskurs koji je počivao isključivo na vojnoj bezbednosti, narodu je skrenuta pažnja sa mnogo očiglednijih problema na Kosovu, kao što su nezaposlenost, nedostatak infrastrukture i nemaština. Učinak ovog diskurzivnog okvira je bila politička demobilizacija naroda koji je, kao rezultat, ostao po strani političke sfere. Posebno je uočljiva činjenica da je čak i demokratija formulisana u okvirima sigurnosti ili bezbednosti. Kurti (2009) objašnjava da „*bezbednost EULEX-ove politike i demokratije počiva na ideji davanja prednosti bezbednosti/zaštiti*“.

Međutim, sigurnost više nije povezana sa teritorijom nego sa samim stanovništvom, koje se pretvorilo u najveći bezbednosni izazov. Lokalnim političarima nije dozvoljeno da dovode u pitanje bezbednosni diskurs i nagrađeni su zato što se tako ponašaju. Ako je lokalni političar popustljiv i sledi retoriku vojne bezbednosti, onda on dobija na vrednosti u očima međunarodne zajednice. U suprotnom, ukoliko se neko protivi ovom diskursu, onda postaje pretnja za bezbednost. Na primer, UNMIK prikazuje demonstrante pokreta *Vetevëndosje* kao akutnu pretnju stabilnosti. Kritika bezbednosne retorike postala je glavna tačka borbe *Vetevëndosje* i jedan od ključnih izazova u odnosu na politički sistem.

Drugo, diskursi o *multietničnosti i toleranciji* — „*pod budnim okom međunarodne uprave*“ (Kurti, 2008b) — produbili su jaz između etničkih grupa i podstakli debatu o vojnoj bezbednosti. Ova idejna intervencija podseća na Santosovu kritiku „*naturalizacije razlika*“ (2006:16-17). Različite kategorije koje se nazivaju etničke grupe (Albanci, Srbi, Romi, itd.) su zapravo postale diskurs sličan rasizmu, koji lansira ideju da su sukobi i nestabilnost imanentni Kosovu. *Vetevëndosje* poistovećuje ovaj diskurs sa onom klasičnom strategijom „*zavadi pa vlada*“, koja je bila bitno obeležje kolonijalne vladavine (Kurti, 2008b). Međunarodno vojno prisustvo je preimenovano u policijske snage, koje su potrebne i neophodne da bi se obezbedio mir na Kosovu. U ovom kontekstu, postaje takođe jasno zašto KFOR-ove trupe izoluju problematična područja, kao što je Mitrovica, koja je od 1999. podeljena između Albanaca i Srba. Slično se dogodilo i sa područjima Zvečana i Gračanice. Podela po etničkim linijama je neprekidno iznova stvarana i produbljivana, čime je davan legitimitet međunarodnom vojnom prisustvu i upravi. Mir, sigurnost i red pripisuju se isključivo prisustvu policije i KFOR-a od 1999.

Treće, *Vetevëndosje* takođe kritikuje Vladu Kosova da je usmerena jedino na *međunarodno priznanje* Kosova. Prema Kurtiju (2009), „*izgleda kao da je važnije da Kosovo bude priznato kao nezavisno nego da istinski bude nezavisno*“. Sledstveno tome, odmah posle dva međunarodna diskursa — vojna bezbednost i multietničnost — priznavanje nezavisnosti postaje lokalni hegemonistički diskurs protiv koga se *Vetevëndosje* bori. Ovaj pokret ističe da je jedini način da se popravi situacija taj da se repolitizuju ona pitanja koja nisu bila predmet debate, naročito pravo naroda na samoopredeljenje i ekonomsko blagostanje stanovništva. U tom pogledu, *Vetevëndosje* okrivljuje političke partije da „*demobilišu*“ umesto da politizuju narod (Kurti, 2008b). U okruženju koje obiluje hegemonističkim diskursima, *Vetevëndosje*

je tako postao jedini glas koji se bori za „*kognitivnu pravdu*“, kao što to opisuje Santos (2006). U tom smislu, *Vetevëndosje* može da bude doživljen kao veoma blizak idealnom tipu antihegemonističkog pokreta.

Izražavanje političkog protesta

Druga značajna karakteristika pokreta *Vetevëndosje* je uspeh koji je postigao u promeni načina političkog protesta. Umesto da se zadrži samo na tradicionalnim oblicima protesta kao što su demonstracije i peticije (koje se takođe koriste), *Vetevëndosje* je našao nove i kreativne načine da privuče pažnju i na sebe i na situaciju na Kosovu. Prema Kurtiju (2008b), „*kreativnost postaje potreba u otporu*“, naročito da bi se suprotstavili policijskim snagama, ali i da bi pokazali slabost režima (Delafrouz, 2009). Jedan veoma popularan metod je ispisivanje grafita na zgradama i kolima UNMIK-a i EULEX-a. Zapravo, po čitavoj Prištini je moguće videti grafite pokreta *Vetevëndosje* protiv EULEX-a i UNMIK-a. I na semaforima se takođe pojavljuju slogani „Ne EULEX-u“ (*Jo Eulex*). Kao reakcija na ove vrlo efektne proteste, UNMIK je preduzeo različite mere. U početku, policija je imala običaj da hapsi aktiviste. Međutim, kada je shvatio da hapšenja nisu sprečila *Vetevëndosje* da ispisuje grafite po zidovima, UNMIK je počeo da naplaćuje kazne. Kada se pokazalo da su i ove mere neuspešne, UNMIK je pozvao srednjoškolce da ispisuju po zidovima „I love UNMIK“. *Vetevëndosje* nije uništavao ove natpise već je samo ispod njih dodavao reči „UNMIK manipuliše decom“. Čak i posle četiri godine od prvih akcija pisanja grafita oni su i dalje veoma raširen (i veoma vidljiv) metod protesta.

Drugi, sve popularniji, način pokazivanja nezadovoljstva međunarodnim prisustvom je bio prevrtanje vozila UN, EULEX-a ili OEBS-a. Poslednjih godina pojavljuje se sve veći broj video klipova na Internetu koji prikazuju aktiviste u nekoj vrsti protesta. Na primer, u avgustu 2009. 25 vozila EULEX-a je bilo prevrnuto u samo jednoj akciji (*Vetevëndosje*, 2009a). Međunarodne vlasti su odlučno odgovorile, šaljući policiju i specijalne policijske snage da zaustave akciju. Na kraju, jedan broj aktivista je bio uhapšen, dok je jedno lice čak završilo u bolnici zbog povreda. Vozila međunarodnih organizacija su bila meta čak i ranije, kada je *Vetevëndosje* pokušao da ih sve ofarba u crveno.

Treći način protesta koji su koristili aktivisti i lideri pokreta *Vetevëndosje* je bio štrajk glađu. Dok je bio zatvoren od strane UNMIK-a, Aljbin Kurti je više puta štrajkovao glađu u cilju poboljšanja zatvorskih uslova (*Vetevëndosje*, 2007). Isto tako je odbio da uzima hranu i kada se Kosovo pridružilo Svetskoj banci juna 2009, zato što je to u velikoj meri povećalo mogućnosti da rudnik Trepča bude privatizovan (*Vetevëndosje*, 2009b). Neki drugi aktivisti i simpatizeri su sledili njegov primer, započinjući štrajk glađu kao reakciju na zatvorske uslove i nov, negativan razvoj događaja. Očigledno, ideja sa štrajkom glađu podseća na Mahatmu Gandija koji je pribegavao ovom metodu osamnaest puta u životu, prisiljavajući britanske kolonizatore da promene uslove života u Indiji. Budući da štrajk glađu predstavlja krajnju meru „*ekstremno komunikativne akcije*“, doživljava se kao moćna poruka kojom se služe manje moćni akteri protiv drugih mnogo moćnijih (Wee, 2007). U tom

kontekstu, štrajkovi glađu mogu da budu shvaćeni kao sredstvo koje je gotovo svojstveno antihegemonističkim akcijama.

Najzad, tu je i česta upotreba igre reči čiji je cilj da se ureže u svest ljudi. Kovanice tipa *UNMIKistan* ili *UNMIKolonijalizam* (UNMIK kolonizacija) su etiketirale međunarodnu zajednicu na jedinstven način u svetu. Imajući u vidu ove i druge načine kojima ovaj pokret kanališe politički protest, *Vetevëndosje* je uspeo da ospori hegemonističke ideje o načinu na koji politička opozicija treba da se izražava. Sve političke akcije nisu nasilne u svojoj formi, iako povremeno dolazi do eskalacije usled upotrebe sile od strane domaće i međunarodne policije. Kada se pogleda šira slika globalnog pokreta za socijalnu pravdu, može da se pomisli da bi drugi politički pokreti mogli da iskoriste široku lepezu kreativnih ideja koje je *Vetevëndosje* smislio tokom četiri godine svog postojanja. Zajedno sa drugim aktivistima, kao što je *Yes Men*, *Vetevëndosje* je jedan od avangardnih pokreta u tom pogledu i izvesno je da će u budućnosti privlačiti još više pažnje, moguće čak i izvan Kosova.

Društvena organizacija

Jedno od glavnih obeležja antihegemonističkih pokreta je njihov fleksibilan i nehijerarhijski način organizovanja. Strukture u obliku mreže omogućavaju ono što se naziva „brza akcija“, odnosno kolektivnu akciju koja nije zasnovana na hijerarhijskoj komandi, već na vertikalnoj interakciji između ravnopravnih društvenih aktera (Escobar, 2003). Suprotno klasičnom hijerarhijskom načinu društvene organizacije, brza akcija teži da vodi prema odlukama koje nisu ni nametnute niti isključive, već više kompromisne prirode. *Vetevëndosje* se trudi da „ohrabri ljude da budu ono što jesu, da se ujedine, da prave mreže, da se organizuju i da protestuju“ (Kurti, 2008b), odajući na taj način utisak da je zasnovan kao mreža. Međutim, kada se bolje pogleda, *Vetevëndosje* ima hijerarhijsku strukturu, sa neprikosnovenim liderom, Aljbinom Kurtijem, na vrhu. Značaj Kurtija postao je posebno jasan kada je bio uhapšen. U to vreme, *Vetevëndosje* je i utihnuo i oslabio (Delafrouz, 2009). Osim što je „mozak“ pokreta, Kurti je izgleda i „glavna atrakcija“ (Delafrouz, 2009:15). Naime, Kurtijevi elokventni govori često su najvažniji delovi demonstracija i mitinga. U tom smislu, izgleda kao da *Vetevëndosje* nije tako antihegemonistički kao što bi trebalo da bude. S obzirom na centralnu ulogu Kurtija, postaje nejasno da li su sve akcije pokreta *Vetevëndosje* rezultat stvarnog procesa „brze akcije“ ili su samo odraz inicijative jakog lidera.

Učešće u vlasti

U cilju stvaranja antihegemonističkog a ne hegemonističkog pokreta, takođe je važno da se obezbedi inkluzivnost i mogućnost pristupa. Šolte primećuje da „u pogledu učešća u vlasti, neke organizacije civilnog društva ulažu zajedničke napore kako bi uključile široku skalu ugroženih ljudi... ali mnogi drugi su skloni da (ponekad prilično neprimetno) dozvoljavaju neravnopravan pristup u zavisnosti od porekla, klase, kulture i drugih činilaca“ (2007:27). Očigledno, Kosovo je i dalje duboko podeljeno. Srbi (koji čine oko 8% stanovništva) žive u enklavama i sa paralelnim

strukturama vlasti. Nasleđe rata prilično otežava zbližavanja Albanaca i Srba, budući da obe strane gaje duboke animozitete. Ipak, *Vetevëndosje* pokušava da nađe ravnotežu i da bude što je moguće inkluzivniji. Na primer, ovaj pokret kaže da pravda ne postoji ni za Albance ni za Srbe koji su bili ubijeni ili nestali posle rata (Kurti, 2008b). Kao što smo ranije videli, *Vetevëndosje* takođe kritikuje UNMIK-ovu i EULEX-ovu strategiju „zavadi pa vladaj“, koja nastavlja da pravi diferencijaciju po etničkim linijama, ignorišući ono „što je među ljudima zajedničko, univerzalno“ (Kurti, 2008b). Ali, uprkos pokušaju da bude što je moguće više pravedan i inkluzivan, *Vetevëndosje* je i dalje pre svega albanski pokret. To se vidi, na primer, u čestom pribegavanju albanskoj istoriji, simbolima i jeziku, kao i u njenoj podršci ideji svealbanskom ujedinjenju (Delafrouz, 2009).

Osim ovoga, pokret ima i velike poteškoće u mobilizaciji žena. Članovi *Vetevëndosje*, kao i veliki deo stanovništva, pripisuje ovu činjenicu društvenim a ne namernim razlozima. Mnoge žene doživljavaju jaz između polova kao nešto što je manje ili više prirodno i nimalo lako da se prevaziđe. Na primer, Gjenez Budima, bivša članica pokreta *Vetevëndosje* kaže: „*mi žene ne želimo ili ne možemo da se izborimo zbog naše prirode, ali ne bi trebalo da pokušavamo da pravdamo to odsustvo želje ili sposobnosti rodnim razlikama. Muškarci nisu prepreka*“ (*Vetevëndosje*, 2009). Porodično vaspitanje, društveno okruženje i ženski poslovi igraju značajnu ulogu u određivanju društvenog života žena. Svi ovi razlozi su u igri kada žene na Kosovu pokušaju da odluče kojim putem će krenuti njihovi životi. Većina žena nema hrabrosti da nešto rizikuje ili da se bori, podređujući se na taj način postojećem sistemu. Ukoliko ih uopšte i ima, mali ženski forumi često sami sebe svode na obično bacanje krivice na muškarce. Gjenez Budima navodi da se ovi forumi nikada ne upuštaju u analizu prave suštine problema (*Vetevëndosje*, 2009).

U tom smislu, u regionu u kome mnoge žene ne znaju da čitaju i pišu i u kome je vođenje domaćinstva često njihov glavni posao, teško je regrutovati ženske članove za neki politički pokret. Iako bi moglo da se pomisli da je ovo još jedan primer „prirodne razlike“ (što svakako i jeste), za pokret kao što je *Vetevëndosje* nije nimalo lako da brzo promeni situaciju. Strukturalni rodni problem koji postoji na Kosovu ne dopušta pokretu da u kratkom roku prevaziđe ovaj problem. S obzirom na ove očigledne nedostatke, možemo jedino da se nadamo da će *Vetevëndosje* početi da promoviše inkluziju marginalizovanih grupa na Kosovu. U pogledu Srba, prvi korak je napravljen time što je priznato koliko su patnje pretrpeli u ratu 1999. Ukratko, može se reći da se pokret suočava sa nekim ozbiljnim praktičnim izazovima u smislu učešća u vlasti, svodeći se na „*veoma uzak krug intelektualne elite*“ uglavnom albanskog porekla (Delafrouz, 2009:9). Ovo je izvesno hegemonističko obeležje, koje mora da bude promenjeno u budućnosti kako bi se sprečila dalja diskriminacija i ekskluzija pojedinih društvenih grupa.

Zaključak

Na početku XXI veka, usled novih i mnogobrojnih problema koje su stvorili globalizacija i globalni kapitalizam, ljudi su osnovali nove društvene pokrete u cilju borbe protiv gladi, siromaštva, ugnjetavanja, diskriminacije, uništavanja životne

sredine i mnogih drugih nepravdi. Međutim, ovi društveni pokreti ne preispituju samo socijalne činjenice, već i način na koji hegemonističke sile daju legitimitet i ponovo stvaraju globalne strukture moći, tzv. „kolonijalne moći“. Kosovski *Lëvizja Vetevëndosje* je primer pokreta koji osporava način na koji evrocentrične elite, ili konkretnije Privremena uprava UN i „lokalni internacionalisti“, vrše državne poslove. Apelujući na stvarno, ne samo nominalno, samoopredeljenje Kosovara, *Vetevëndosje* uistinu ima potencijal da bude pravi antihegemonistički pokret. Međutim, kada se bliže sagleda ovaj pokret, otkriva se da sadrži niz problema i nekonzistentnosti, koje bi eventualno mogle da iznedre nove i iste hegemonističke strukture protiv kojih stremi da se bori. Na primer, hijerarhijska organizacija pokreta, budući da je Aljbin Kurti njegov nesporni lider i „mozak“, dovodi u pitanje da li su agenda i aktivnosti pokreta *Vetevëndosje* zaista rezultat volje marginalizovanih grupa. Strukture tipa „od vrha nadole“, kao što je ova, uobičajeno karakterišu hegemonističke sile koje pokušavaju da nametnu izvesne ideje grupi ljudi. Štaviše, s obzirom na socijalni kontekst rata na Kosovu i opšte nepoverenje između Albanaca i Srba, *Vetevëndosje* nailazi na poteškoće da postane istinski inkluzivni pokret. Jezik i simboli pokazuju tendenciju pokreta *Vetevëndosje* ka albanskom nacionalizmu, uprkos njegovim pokušajima da bude pravedan i prema zahtevima srpske manjine. Takođe je problematičan i status žena u okviru grupe.

Ipak, bez obzira na ova ozbiljna ograničenja, ostajemo na stanovištu da *Vetevëndosje* treba da bude doživljen kao antihegemonistički pokret, budući da su mnoga njegova obeležja u skladu sa antihegemonističkim idejama.

Pre svega, kao i ostali antihegemonistički pokreti, *Vetevëndosje* je stavio u prvi plan ekonomski aspekt politike i preispitao načine na koje ljudi postaju žrtve neoliberalnih ekonomskih projekata. Proces privatizacije su bili meta osude pokreta *Vetevëndosje*, koji je bio veoma kritičan prema ciljevima tih koraka. Pokret je takođe skretao pažnju na dominantne političke diskurse na Kosovu. Naime, pokazao je kako pitanja kao što su vojna bezbednost, multietničnost i nezavisnost skreću pažnju sa stvarnih problema kao što je standard građana, i kako ti diskursi daju legitimitet daljem prisustvu međunarodnih organa. Konačno, *Vetevëndosje* koristi razne inovativne tehnike protesta koje mogu da se okarakterišu kao istinski antihegemonističke. Stoga, imajući u vidu i istoriju i društvenu stvarnost Kosova, možemo da zaključimo da je nekom pokretu teško da bude „idealni tip“ pravog antihegemonističkog pokreta, posebno zato što teži da postane uticajna politička stranka.

Ovaj preobražaj od socijalnog pokreta do političke partije je još jedno kompleksno pitanje koje, zbog ograničenog prostora, ne može da bude u potpunosti razmatrano u ovom tekstu. Što se ovog pitanja tiče, moguće je konsultovati literaturu koja pokušava da razume isti ovaj proces u drugim delovima sveta. Na primer, Dona Li van Kot (Cott, 2004) objašnjava kako je u Latinskoj Americi starosedelačko stanovništvo inicijalno formiralo pokrete u cilju „*sopstvenog distanciranja od negativnih konotacija svojstvenih političkim partijama*“ (2003:3). Kada dođe trenutak da imaju obezbeđenu podršku svojih organa, moraju da se preobrazu u političku partiju (2004:9). Uslovi za formiranje partije su različiti, ali je jasno da su institucionalno okruženje i partijski sistem obavezni. *Vetevëndosje* je stupio na

političku platformu nakon mnogo godina borbe kao socijalni pokret i nakon što je obezbedio javnu podršku ukazujući na visok stepen siromaštva i nezaposlenosti. Premda njegova užurbana kampanja pre opštih izbora 2010. nije vodila u neposredni uspeh, *Vetevëndosje* još uvek ima šansu da postane validna politička alternativa u okviru mladog kosovskog partijskog sistema. Da bi mu to pošlo za rukom, ovaj pokret mora da nađe rešenja za nedostatke na koje je ukazano u ovom tekstu.

BIBLIOGRAFIJA

- Beck, Ulrich. (2000). *What is Globalization?* Prevod Patrick Camiller. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Cohen, Elizabeth F. (2006). „Globalization“, u: *The Cambridge Dictionary of Sociology*, Bryan S. Turner (Ed.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Cott, Donna Lee Van. (2004). *From Movements to Parties in Latin America: The Evolution of Ethnic Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Delafrouz, Ghazal. „Vetevëndosje - A minor field study of the Kosovo Albanian resistance movement“ (2009).
<http://luur.lub.lu.se/luur?func=downloadFile&recordOId=1405441&fileOId=1414996> Konsultovano: 19.10.2009.
- Escobar, Arturo. (2003). „Other Worlds are (already) Possible: Self-Organisation, Complexity, and Post-Capitalist Cultures“, u: *Challenging Empires: the World Social Forum*, Jai Sen (Ed.). New Delhi: Third World Institute.
- Escobar, Arturo. (2007). „Worlds and Knowledges Otherwise: The Latin American Modernity/Coloniality Research Program“, u: *Cultural Studies* 21, nos. 2-3: 179-210.
- Fukuyama, Francis. (1992). *The End of History and the Last Man*. New York: Free Press.
- Galiani, Sebastian; Gertler, Paul, and Schargrotsky, Ernesto. (2003). „Water for Life: The Impact of the Privatization of Water Services on Child Mortality“. <http://epge.fgv.br/pt/files/1144.pdf>. Konsultovano: 23.11.2009.
- Gwynne, Robert N. and Cristóbal Kay. (2004). „Latin America Transformed: Globalization and Neoliberalism“, u: *Latin America Transformed: Globalisation and Modernity*, (Ed.). Robert N. Gwynne and Christóbal Kay. London: Arnold.
- Kurti, Albin. „Freedom is Won“. (2008a).
http://www.vetevendosje.org/sh/index.php?option=com_content&task=view&id=1142. Konsultovano 18.10.2009.
- Kurti, Albin. „In Dependence – From Stability of Crisis to the Crisis of Stability“. (2008b). <http://www.vetevendosje.org/sh/content/view/1429/44/> Konsultovano 18.10.2009.
- Kurti, Albin. „(A very costly) Dependence on the Recognitions of Independence“. (2008c).

- http://www.vetevendosje.org/sh/index.php?option=com_content&task=view&id=1255 Konsultovano: 23.11.2009.
- Kurti, Albin. „All Form and no Substance“. (2009).
http://www.vetevendosje.org/sh/index.php?option=com_content&task=view&id=1343. Konsultovano 19.10.2009.
 - Mondiaal Nieuws. „VN doen Kosovo in de uitverkoop“. (2007).
[www.mo.be/index.php?id=63&tx_uwnews_pi2\[art_id\]=18920&cHash=06074f28aa](http://www.mo.be/index.php?id=63&tx_uwnews_pi2[art_id]=18920&cHash=06074f28aa). Konsultovano: 23.11.2009.
 - Pugh, Michael. „Liquid Transformation in the Political Economies of BiH and Kosovo“. (2005).
http://www.brad.ac.uk/acad/twe/papers/Pugh,_Mike__Liquid_Transformation_in_the_Political_Economies_of_BiH_and_Kosovo.pdf Konsultovano 23.11.2009.
 - Quijano, Anibal. (2000). „Coloniality of Power, Eurocentrism, and Latin America“, u: *Nepantla: View from the South* 1, no. 3: 533-80.
 - Santos, Boaventura de Sousa and Leonardo Avritzer. (2005). „Introduction: Opening up the Canon of Democracy“, u: *Democratizing Democracy*, Boaventura de Sousa Santos (Ed.). London and New York: Verso.
 - Santos, Boaventura de Sousa and César A. Rodríguez-Garavito. (2005). „Law, Politics, and the Subaltern in Counter-Hegemonic Globalization“, u: *Law and Globalization from Below: Toward a Cosmopolitan Legality*, Boaventura de Sousa Santos and Rodríguez-Garavito, César A. (Eds.). Cambridge: Cambridge University Press.
 - Santos, Boaventura de Sousa. (2006). *The Rise of the Global Left: The World Social Forum and Beyond*. London: Zed Books.
 - Scholte, Jan Aart. (2007) „Global Civil Society – Opportunity or Obstacle for Democracy?“, u: *Development Dialogue*, no. 49: 14-27.
 - Shala, Ahmet, „Privatization in Kosovo: the best in the Balkans?“. (2008).
<http://www.oefz.at/oefzII/Conferences/Kosovo2006/DocumentsReferenten/Vortraege/Text/SHALA.pdf>. Konsultovano: 20.11.2009.
 - Sheth, D. L. (2005). „Micro-Movements in India: Toward a New Politics of Participatory Democracy“, u: *Democratizing Democracy*, Boaventura de Sousa Santos (Ed.). London and New York: Verso.
 - Vetevendosje. „Newsletter from the Movement for SELF-DETERMINATION!“, no. 65 (2007).
http://vetevendosje.org/sh/images/stories/newsletter/newsletter_65.pdf
Konsultovano: 23.11.2009
 - Vetevendosje. „EULEX should be held accountable“. (2009a)
<http://www.newkosovareport.com/200908251891/Vetevendosje/EULEX-should-be-held-accountable.html> Konsultovano: 23.11.2009.
 - Vetevendosje. „Anëtarësimi i shtrenjtë në Bankën Botërore“. (2009b),
<http://www.vetevendosje.org/sh/content/view/1420/2/> Konsultovano: 23.11.2009.

- Vetevendosje. „History of Lëvizja Vetevendosje! (Movement for Self-Determination!)“.
http://www.vetevendosje.org/sh/index.php?option=com_content&task=view&id=742 Konsultovano: 19.10.2013.
- Vetevendosje. „Movement's Manifesto“.
http://www.vetevendosje.org/sh/index.php?option=com_content&task=view&id=889 Konsultovano: 19.10.2013.
- Vetvendosje. „Rendi me I ri boteror“.
<http://www.vetevendosje.org/sh/content/view/1459/43/> Konsultovano: 22.11.2009.
- United Nations Development Programme. „Development and Transition: Rural Development and Food Security“. (2008).
http://www.ks.undp.org/repository/docs/development_and_trasition_4_english.pdf. Konsultovano: 23.11.2009.
- United Nations Development Programme. „Early Warning Report #24“. (2009). http://www.ks.undp.org/repository/docs/FF_24_English.pdf. Konsultovano: 19.10.2013.